

OČUVANJE ELEKTRONIČKIH INFORMACIJSKIH OBJEKATA ARHIVI, KNJIŽNICE, MUZEJI – ZAJEDNIČKA KONCEPCIJA

PRESERVATION OF ELECTRONIC INFORMATION OBJECTS ARCHIVES, LIBRARIES, MUSEUMS – COMMON CONCEPT

Hrvoje Stančić

Odsjek za informacijske znanosti
Filozofski fakultet u Zagrebu
hrvoje.stancic@zg.htnet.hr

Sažetak

Uvodno autor određuje kontekst problema očuvanja gradiva u elektroničkom obliku, potom definira koncept elektroničke baštine, te objašnjava najznačajnije oblike u kojima se ona pojavljuje. Nadalje, autor analizira elektroničku baštinu kao elektronički informacijski objekt, pri čemu izlaže o pitanju razlikovanja elektroničkog izvornika od elektroničke kopije. Zatim objašnjava osnovne karakteristike elektroničkih informacijskih objekata na fizičkoj, logičkoj i konceptualnoj razini. U nastavku prikazuje metode dugoročnog očuvanja elektroničkih informacijskih objekata. Autor potom razlaže model *Očuvanja elektroničkih zapisa* nastao u okviru međunarodnog projekta InterPARES, objašnjava kontekst u kojem on djeluje, te sugerira način njegove primjene. Na kraju, autor iznosi potrebu zajedničkog pristupa arhiva, knjižnica i muzeja očuvanju autentičnih elektroničkih informacijskih objekata čije bi rješavanje, zbog kompleksnosti problema, pridonijelo razvoju cijelog područja informacijskih znanosti.

Ključne riječi: elektronički informacijski objekti, elektronički zapisi, autentičnost, elektronička baština, informacijske znanosti

Summary

In the introduction the author defines the context of the electronic preservation problem, and then defines the concept of electronic heritage giving examples of its most common forms. Furthermore, the author analyzes electronic heritage as electronic information objects and clarifies the difference between an electronic original and an electronic copy. Then he explains the basic characteristics of electronic information objects on the physical, logical and conceptual levels. Subsequently he explains the methods of long-term preservation of electronic information objects and the Preserve Electronic Records model developed by the InterPARES international research project. The context within which the model operates is also given as well as some suggestions for the possibilities of its implementation. Finally, the author states the need for coordinated effort of archives, libraries and museums for solving the problem of the preservation of the authenticity of electronic information objects. The solution development, due to its complexity, would advance the whole field of information sciences.

Keywords: electronic information objects, electronic records, authenticity, electronic heritage, information sciences

Uvod

Brz i stalan razvoj informacijske i komunikacijske tehnologije uvjetuje razne promjene u društvu. Mnoge ustanove iz korijena mijenjaju način poslovanja prilagođavajući se novonastalim uvjetima na tržištu pri čemu njihova poslanja ostaju nepromijenjena. Kako ostale, tako su i informacijske i baštinske ustanove izložene utjecaju tih promjena. Informacijska tehnologija pridonijela je poboljšanju i njihova poslovanja, ali i uzrokovala probleme koji, usprkos već dugotrajnoj prisutnosti računala, još nisu u potpunosti riješeni. Najaktualniji je problem arhiviranje elektroničke baštine i dokumentacije poslovanja. Rješavanje tog problema postaviti će moderno poslovanje na zdrave temelje. No, da bi se to postiglo, potrebno je odgovoriti na nekoliko temeljnih pitanja: što čuvati, kako čuvati i kako davati na korištenje. Sva su ta tri pitanja dodatno vezana uz pitanja rješavanja autorskih prava u elektroničkoj okolini. Iako se naizgled tako ne čini, ta su pitanja i problemi vrlo složeni čim se malo dublje zađe u njih. Cilj je ovog članka objasniti kompleksnost problema očuvanja elektroničkih informacijskih objekata na apstraktnoj razini, te analizirati i kritički se osvrnuti na do sada ponuđena rješenja.

Elektronička baština: definicije i oblici

Elektronički informacijski objekti u najširem smislu zauzimaju značajno mjesto u svim segmentima ljudskog djelovanja. Mogu se naći u područjima kulture, edukacije, znanosti, tehnike, medicine i ostalim područjima. UNESCO-ve *Smjernice za zaštitu digitalne baštine* opisuju tu vrstu gradiva: "Mnogi od tih izvora imaju trajnu vrijednost i značenje, te stoga sačinjavaju baštinu koju bi trebali očuvati za buduće generacije. Takva baština može postojati na bilo kojem jeziku, u bilo kojem dijelu svijeta, te u bilo kojem području ljudskog znanja ili izražaja".¹ Tako definirana elektronička baština pojavljuje se u više različitih oblika, od kojih su najvažniji sljedeći:

Elektroničke publikacije – publikacije na prijenosnim elektroničkim medijima i publikacije objavljene na mreži. One mogu biti potpune ili integrirajuće. Potpunim publikacijama smatraju se publikacije koje su objavljene na nekom od navedenih medija, a ne namjeravaju se naknadno uređivati ili proširivati. Integrirajućim publikacijama smatraju se publikacije koje su primarno, iako ne jedino, objavljene na mreži, a neprestano se nadopunjuju i/ili mijenjaju.

Pretpublikacije – znanstveni članci koje autori, u dogovoru s nakladnikom, objavljuju na mreži (*preprint*) dok čekaju njihovu objavu u tiskanom obliku. U tu se vrstu publikacija svrstavaju i obranjeni magistarski i doktorski radovi.

Poslovni zapisi – razni dokumenti nastali u procesu poslovanja koji se smatraju zapisima.

Baze podataka – baze podataka, ovisno o njihovu sadržaju, također se mogu smatrati elektroničkom baštinom.

¹ Guidelines for preservation of digital heritage. UNESCO, 2003. <http://portal.unesco.org>

Elektronički nastavni materijali – nastavni materijali oblikovani prema suvremenom konceptu objekata učenja (*learning object*), kao i multimedijiska izdanja nastavnih materijala.

Softver – predstavlja značajan segment procesa očuvanja baštine, jer upravo očuvani softver starijeg datuma može značajno povećati mogućnost pristupa očuvanim zapisima starijeg datuma. U ovu kategoriju ulaze programi, računalni modeli, simulacije i dr.

Jedinstveni neobjavljeni materijali – materijali u elektroničkom obliku dostupni užem krugu korisnika poput izlaganja odnosno prezentacija na znanstvenim skupovima, pa sve do pričaonica (*chat rooms*), elektroničkih foruma itd.

Elektronički "rukopisi" – razni dokumenti objavljeni na mreži prije donošenja njihove konačne verzije, poput nacрта dokumenata stavljenih na mrežu zbog javnog očitovanja ili, pak, zajedničkog rada na njima, zatim korespondencije i sl.

Zabavni proizvodi – razne igre, glazba, filmovi, animacija itd.

Umjetnička djela – umjetnička djela izvorno nastala u elektroničkom obliku ili digitalizirana iz analognog oblika.

Dokumentarni zapisi – dokumentarni zapisi izvorno nastali u elektroničkom obliku ili digitalizirani iz analognog oblika.

Elektroničke reprodukcije – digitalizirani oblik analognih dokumenata i njihove dokumentacije u najširem smislu. Digitalizacijom gradivo dobiva novu dimenziju, pa ga je tako moguće pretraživati, sortirati po raznim ključevima, analizirati, predstavljati najširoj publici i drugo, a u takvom obliku, osim svoje izvorne vrijednosti, stječe i dodatnu vrijednost upravo zbog karakteristika novog formata.

Svojstva elektroničkog informacijskog objekta

Informacijski objekt, u najširem smislu, predstavlja bilo koje gradivo koje pruža informaciju. U tom kontekstu, elektronički informacijski objekt predstavlja onaj objekt koji je nastao uz pomoć informacijske tehnologije, bez obzira je li to njegov izvorni oblik ili je riječ o gradivu u klasičnom obliku prenesenom u elektroničku okolinu. Takva je definicija elektroničkog informacijskog objekta dovoljno apstraktna jer ne uzima u obzir ni sadržaj ni oblik gradiva o kojem je riječ, pa je stoga prikladna za primjenu kako u arhivima, knjižnicama i muzejima, tako i u svim ustanovama koje čuvaju baštinu u elektroničkom obliku.

Svaki oblik informacijskog objekta zahtijeva svojstvene pristupe očuvanju. Za informacijske objekte u klasičnom obliku postoje poznati i dobro provjereni načini očuvanja; o njima u ovom radu neće biti riječi. Očuvanje elektroničkih informacijskih objekata, s druge strane, ovisi o njihovim svojstvima, metodama njihova dugoročnog očuvanja i očuvanja njihove autentičnosti. Ovo će se poglavlje baviti prvim zahtjevom, tj. svojstvima elektroničkih informacijskih objekata.

Osnovna svojstva elektroničkih informacijskih objekata uvjetuju njihovo dugoročno očuvanje. Naime, svaki se informacijski objekt može promatrati s njegove fizičke, logičke i konceptualne razine. Pojedina razina ima vlastita svojstva kao i

svojstva koja proizlaze iz međusobne povezanosti razina. Razine mogu međusobno biti povezane s jednom ili više veza.

Fizička razina jest razina zapisa elektroničkog informacijskog objekta na neki medij. Na njoj se ne odvija nikakva značenjska interpretacija, tj. ne razlikuju se tipovi dokumenata (tekst, slika, zvuk itd.). Na toj je razini bitno samo na koji je način i na kojem mediju objekt zapisan. Problemi očuvanja na toj razini problemi su trajnosti medija i zapisa na njima.

Logička razina određuje način na koji će sadržaj biti fizički organiziran i zapisan, a zanemaruje vrstu medija i način zapisa. Ipak, logička razina mora biti prisutna i na fizičkoj razini, tj. mora biti fizički zabilježena. Kako bi se očuvala logička razina, mora biti očuvana informacija o pravilnom prepoznavanju i čitanju zapisa, tj. o softveru za ispravnu obradu podataka.

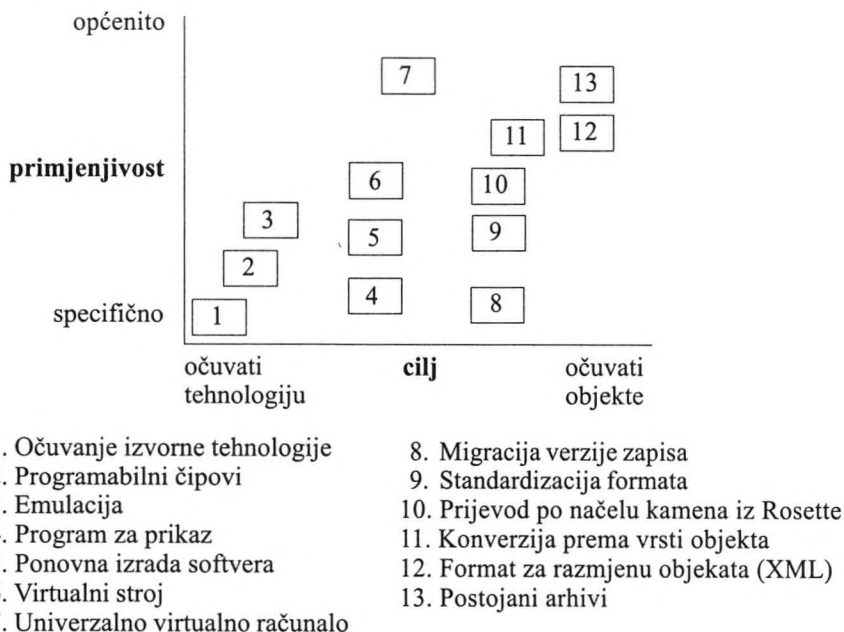
Konceptualna razina predstavlja onu razinu elektroničkog informacijskog objekta na kojoj se taj objekt prepoznaje kao smislena cjelina (npr., Wordov dokument, slika itd.). Sadržaj i struktura ove razine moraju biti sadržani u logičkoj razini. Konceptualna razina može biti na različite načine organizirana na logičkoj razini o čemu i ovisi njezina interpretacija (npr., isti tekst može biti zabilježen kao Word ili PDF dokument). Stoga očuvanje elektroničkih informacijskih objekata na konceptualnoj razini mora uvažiti mogućnost postojanja više logičkih zapisa iste konceptualne realizacije, te da bilo koji od njih može očuvati bitna svojstva te realizacije.

Metode očuvanja elektroničkih informacijskih objekata

U postupcima očuvanja elektroničkih informacijskih objekata prvenstveno se postavlja pitanje razlikovanja elektroničkog izvornika od elektroničke kopije. Kao što je poznato, svaka je elektronička kopija identična izvorniku, a kopiranje kopije ne utječe na njezinu kvalitetu. No, pitanje očuvanja se, na najapstraktnijoj razini, svodi na pitanje očuvanja pristupa. Ako je moguće pristupiti gradivu i iščitati njegov sadržaj u kojem god se obliku nalazio, tada se može ustvrditi da je gradivo uspješno očuvano. Ako, pak, sadržaju gradiva nije moguće pristupiti, na primjer, zbog toga što je gradivo zapisano na zastarjelom mediju ili u zastarjelom formatu, tada se ne može ustvrditi da je gradivo očuvano. Naravno, uvijek se na takvo gradivo mogu primijeniti neke od poznatih metoda i tehnika spašavanja, no uspješnost rezultata nije nimalo sigurna.

Za očuvanje elektroničkih informacijskih objekata potrebno je, dakle, općenito gledajući, poznavati i očuvati odnose i veze kako između razina pojedinih objekata, tako i između samih objekata. Svemu treba dodati i element vremena. S jedne strane, ono djeluje na medij i na fizičku razinu objekta utječući na starenje materijala medija i slabljenje zapisa, ako je riječ o magnetnim zapisima. S druge pak strane, neprestan razvoj informacijske tehnologije utječe na logičku i konceptualnu razinu objekta. Stoga je potrebno proaktivno se brinuti o arhiviranim elektroničkim informacijskim objektima korištenjem metoda poput osvježavanja medija na kojem su oni zapisani, migracije zapisa te emulacije aplikacijske okoline, na način da oni pritom zadrže autentičnost. Na Slici 1 prikazani su odnosi metoda

očuvanja elektroničkih informacijskih objekata ovisno o njihovoj primjenjivosti i zadanom cilju.²

Slika 1. Metode očuvanja elektroničkih informacijskih objekata

Očuvanje autentičnih elektroničkih informacijskih objekata

Upravo zbog složenosti samih objekata i metoda kojima se nastoji očuvati njihova dugotrajna čitljivost, problem očuvanja elektroničkih informacijskih objekata izrasta u novi problem, a to je problem autentičnosti očuvanih objekata. On je manjih razmjera kad je u pitanju statično gradivo, kao što su to, na primjer, tekstualni dokumenti, slike, zvučni zapisi i slično. No, problem je ozbiljniji kad je, na primjer, riječ o dinamičkim i interaktivnim mrežnim stranicama, dinamičkim bazama podataka, geografskim informacijskim sustavima (GIS) i sl., koji se odlikuju stalnim promjenama sadržaja. Pri očuvanju takve vrste elektroničkih informacijskih objekata granica samih objekata postaje difuzna, te ju je ponekad vrlo teško strogo odrediti. Na primjer, kako očuvati mrežnu stranicu koja, uz tekst, ima i grafikon koji se stalno mijenja ovisno o pribavljenim promjenjivim podacima?

² Prema: Thibodeau, Kenneth. Overview of technological approaches to digital preservation and challenges in coming years. // The state of digital preservation : an international perspective. Washington, D. C. : Council on Library and Information Resources, 2002. <http://www.clir.org>

Čini li ta stranica cjelinu sama za sebe ili uz nju treba očuvati i bazu svih proteklih promjena, te kako nakon određena vremena dokazati njezinu autentičnost?

Dosadašnja istraživanja i naponi da se ti problemi riješe ili barem donesu određeni standardi kao osnovica za njihovo rješavanje u budućnosti rezultirali su prihvatanjem NASA-inog referentnog modela za izradu informacijskog sustava za pohranu podataka svemirskih istraživanja – *Reference Model for an Open Archival Information System* – OAIS kao međunarodnog standarda ISO 14721:2003.³ Model predstavlja okvir unutar kojeg se može održavati ravnoteža između potrebe da se gradivo u elektroničkom obliku očuva nepromijenjeno u svom izvornom obliku i potrebe da se održi korak s napretkom i razvojem informacijske tehnologije. Kako model za OAIS predstavlja opći model, potrebno ga je doraditi prije konkretne uporabe. Stoga je u okviru međunarodnoga multidisciplinarnog istraživačkog projekta InterPARES (International Research on Permanent Authentic Records in Electronic Systems) razvijen model *Očuvanje elektroničkih zapisa* (Preserve Electronic Records) koji je zadržao funkcije modela za OAIS, ali im je dodao specifične arhivističke zahtjeve. Model definira šest temeljnih pojmova za očuvanje elektroničkih zapisa (možemo ih nazivati i informacijskim objektima), te pretpostavlja postojanje njihove fizičke, logičke i konceptualne razine.⁴

Digitalne komponente elektroničkih zapisa. Model opisuje digitalnu komponentu kao elektronički objekt koji je elektronički zapis, ili je njegov dio, ili sadrži jedan ili više dijelova jednog ili više elektroničkih zapisa i ima specifične zahtjeve za spremanjem i reprodukcijom. Svaki elektronički zapis ima najmanje jednu digitalnu komponentu – onu koja predstavlja niz bitova koji čine sam zapis (fizička razina). U nekim se slučajevima odnos elektroničkog zapisa i njemu pripadajuće digitalne komponente može promijeniti (logička razina) bez značajnijeg utjecaja na zapis kao takav (konceptualna razina). Na primjer, prebacivanje nekog dokumenta iz formata .doc u .pdf ne mijenja ništa u značenju (teksta) dokumenta. No, ponekad takve promjene mogu rezultirati neželjenim pojavama, pa zato ova funkcija očuvanja elektroničkih zapisa mora biti kontrolirana postupkom zaštite.

Kontrola provedenih postupaka zaštite. Pri prelasku na novu tehnologiju zapisivanja elektroničkih zapisa potrebno je provoditi kontrolu nad prebačenim zapisima. Kontrola se treba provoditi na makro i mikro razini. Na makro razini kontrolira se funkcionalnost medija, formata i softvera, a na mikro razini ispravnost veza između digitalnih komponenti.

Arhivski zahtjevi za očuvanjem. Autentičnost se klasičnih zapisa ne dovodi u pitanje ako, na primjer, papir dokumenta s vremenom požuti ili tinta izbljedi, dakle, ako dođe do promjene medija, tj. nositelja poruke. Kod određivanja autentičnosti elektroničkih zapisa ovo načelo nije primjenjivo jer se elektronički zapis smatra nepromijenjenim ako je nepromijenjena poruka koju on prenosi. Naime, sama činjenica da se elektronički zapisi mogu, na primjer, vrlo lako prenositi mrežom, pri čemu svaki korisnik može imati drugačije definiranu razlučljivost i

³ ISO 14721:2003 – Space data and information transfer systems – Open archival information system – Reference model. Genève : International Organisation for Standardization, 2003.

⁴ How to preserve authentic electronic records : the long-term preservation of authentic electronic records : findings of the InterPARES Project (1999–2001). <http://www.interpares.org/book/index.htm>

broj prikazanih boja u odnosu na računalo na kojem je izvorno stvoren ili spremljen elektronički zapis, dovoljno govori o relativnosti forme prikaza zapisa. U tom smislu, zapravo, svaki pristup očuvanim elektroničkim zapisima znači njihovu promjenu. Upravo se zbog toga sadržaj stavlja u prvi plan.

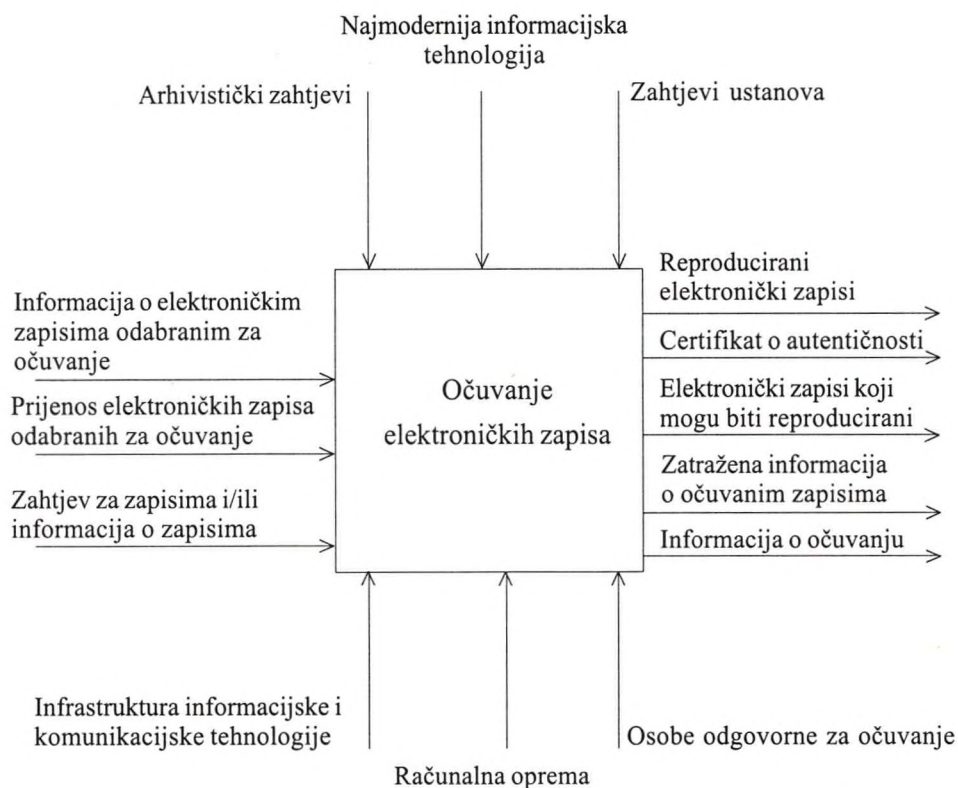
“Izvorni” elektronički zapisi. Ovaj se razlikovni pojam izravno nadovezuje na prethodni. Promjenjivost prikaza dovodi do potrebe odvajanja zapisa (poruke) od medija kojim se on prenosi. O izvornosti poruke ne razmišlja se u klasičnom smislu. Trebalo je doći do promjene paradigme, e da bi se u elektroničkoj okolini izraz “elektronički izvornik” definirao kao “kopija u obliku izvornika”. To je najbliže što se može prići izvorniku očuvanog zapisa. U tom smislu nije dovoljno očuvati sâm zapis, već je potrebno očuvati i (meta)podatke o tome kako pročitati zapis i kako ga prikazati, tj. prevesti iz oblika pogodna za očuvanje (fizička i logička razina) u oblik pogodan za pregledavanje (konceptualna razina).

Potreba za reprodukcijom elektroničkih zapisa. Kao što Jeff Rothenberg objašnjava da autentičnost ovisi o predviđenom korištenju očuvanog gradiva,⁵ tako i ovaj model senzibilizira činjenicu da zapravo nije moguće očuvati elektronički zapis, već da je jedino moguće očuvati mogućnost njegove ispravne reprodukcije. Upravo je ovakav, relativistički pristup očuvanju autentičnih elektroničkih zapisa jedini ispravan. Naime, svaki put kada se neki zapis zatraži, recimo putem mreže, on se pronalazi među očuvanim zapisima, prenosi putem mreže i privremeno smješta na korisničko računalo (dakle, stvara se njegova kopija), te se tada, korištenjem eventualno istog programa za prikaz, ali s različitim postavkama, konačno pretvara u oblik za pregled. Posljednji korak, tj. prikaz dokumenta, sastoji se od rekonstrukcije i spajanja svih njegovih digitalnih komponenti na ispravan način, a tek zatim prikaza svake komponente posebno i svih komponenti zajedno u obliku dokumenta. No, tada je još potrebno uspostaviti kontekst dokumenta, odnosno zapisa. Taj je korak zapravo poveznica s klasičnim arhivskim postupcima.

Izvorni poredak. Očuvanje izvornog poretka jedan je on najbitnijih elemenata očuvanja autentičnosti. No, u elektroničkoj je okolini i ovaj koncept bilo potrebno redefinirati. Stoga je procesu očuvanja autentičnosti elektroničkih zapisa bilo potrebno dodati uvjet da se zapis pri prenošenju elektroničkim putem ne smije promijeniti na nedopušten način. Drugim riječima, integritet očuvanih zapisa mora biti očuvan pri njihovu pregledu, prijenosu ili korištenju.

Model *Očuvanje elektroničkih zapisa* ima središnju ulogu u modernom shvaćanju pojma očuvanja autentičnosti elektroničkih informacijskih objekata. On, međutim, ne djeluje samostalno, već u kontekstu raznih zahtjeva korisnika, utjecaja profesionalaca koji ga koriste za očuvanje zapisa, zatim informatičke opreme i infrastrukture o kojima ovisi itd. Stoga je potrebno poznavati kako sadržaje koji ulazno djeluju na model tako i sadržaje koji se očekuju od modela, tj. njegove izlazne sadržaje. Slika 2 prikazuje kontekst modela *Očuvanje elektroničkih zapisa*.

⁵ Rothenberg, Jeff. Preserving authentic digital information. // Authenticity in a digital environment. Washington, D. C. : Council on Library and Information Resources, 2000. Str. 51-68.

Slika 2. Kontekst modela *Očuvanje elektroničkih zapisa*

Razloženi model očuvanja elektroničkih zapisa, uz pojašnjenih šest temeljnih pojmova relevantnih za njihovo očuvanje i prikaz konteksta samog modela sugeriraju da je ovaj model velik korak naprijed u rješavanju problema dugoročnog očuvanja autentičnih elektroničkih zapisa. Stoga bi objašnjeni model trebalo iskoristiti za razvoj konkretnih rješenja. Takva rješenja, neminovno, moraju uvažavati spomenutih šest temeljnih pojmova te biti dinamička, tj. oblikovana tako da sustav prihvaća zapise u novim formatima i odgovara na upite korisnika koji pristupaju sustavu koristeći najmoderniju tehnologiju.

Arhivi, knjižnice, muzeji – zajednička koncepcija

Vrlo je zanimljivo stajalište američke agencije NARA (National Archives and Records Administration) koja u svom strateškom planu za razdoblje 1997.-2007. objavljuje: "... uvjereni smo da se arhivi elektroničkih zapisa mogu razviti i izgraditi. Takvi arhivi trebali bi očuvati bilo koju vrstu elektroničkih zapisa u formatu koji je

neovisan o računalnom sustavu na kojem su stvoreni. Oni bi trebali korisnicima omogućiti pristup tim zapisima putem sadašnjih i budućih računala. Arhivi elektroničkih zapisa uključivat će sve vrste elektroničkih zapisa kojima upravljamo [...] i neće biti smješteni na nekom određenom mjestu, već će se protezati cijelim nacionalnim sustavom NARA-e”.⁶

Iz navedenoga se vidi potreba za primjenom apstraktnog, univerzalnog modela pri izgradnji arhiva, tj. takvog modela koji bi pratio neprestani razvoj informacijske tehnologije koja generira nove vrste elektroničkih zapisa. Predlaže se, također, izgradnja arhiva koji bi sačinjavali decentralizirani, distribuirani sustav za očuvanje elektroničkih zapisa, što zapravo znači mogućnost spajanja niza manjih arhiva u zajedničku mrežu očuvanih elektroničkih informacijskih objekata. Naravno, pritom neće biti važno o arhivu koje je ustanove riječ.

Analiza problema očuvanja elektroničkih informacijskih objekata, dakle, ukazuje da je pod utjecajem informacijske tehnologije došlo do interferencije znanstvenih grana arhivistike, bibliotekarstva i muzeologije upravo na pitanjima dugoročnog očuvanja elektroničkih informacijskih objekata. Naime, prepoznavanjem elektroničkog informacijskog objekta kao važnog dijela kulturne baštine, problem njegova očuvanja prestao je biti problem koji bi se, ovisno o vrsti objekta, različito vezivao uz arhive, knjižnice ili muzeje. Time se omekšavaju granice između pojedinih znanstvenih grana, a problematika očuvanja elektroničkih objekata podiže na razinu znanstvenog polja informacijskih znanosti. Ujedno, razvoj informacijske znanosti i tehnologije povratno utječe na razvoj samih struka. Stoga smatram da pitanje arhiviranja elektroničkih informacijskih objekata, kao i postojano očuvanje njihove autentičnosti uz mogućnost njezine provjere pri kasnijem korištenju, predstavlja ne samo ključni problem suvremene arhivistike, muzeologije ili bibliotekarstva, već temelj razvoja područja informacijskih znanosti u cjelini.

LITERATURA

Guidelines for preservation of digital heritage. UNESCO, 2003. <http://portal.unesco.org>

How to preserve authentic electronic records : the long-term preservation of authentic electronic records : findings of the InterPARES Project (1999–2001).
<http://www.interpares.org/book/index.htm>

ISO 14721:2003 – Space data and information transfer systems – Open archival information system – Reference model. Genève : International Organisation for Standardization, 2003.

Ready access to essential evidence : the strategic plan of the National Archives and Records Administration 1997-2007, USA. 2000.

⁶ Ready access to essential evidence : the strategic plan of the National Archives and Records Administration 1997-2007, USA. 2000.

Rothenberg, Jeff. Preserving authentic digital information. // Authenticity in a digital environment. Washington, D. C. : Council on Library and Information Resources, 2000. Str. 51-68.

Thibodeau, Kenneth. Overview of technological approaches to digital preservation and challenges in coming years. // The state of digital preservation : an international perspective. Washington, D. C. : Council on Library and Information Resources, 2002.
<http://www.clir.org>

Trusted digital repositories : attributes and responsibilities. Mountain View, California, SAD : Research Libraries Group, 2002.

**ARHIVI I KORISNICI
STANJE I PERSPEKTIVE INFORMACIJSKE SLUŽBE
U HRVATSKOJ I SVIJETU**

**ARCHIVES AND USERS
CURRENT STATE AND FUTURE PERSPECTIVES OF
REFERENCE SERVICE IN CROATIA AND WORLDWIDE**

Vlatka Lemić
Hrvatski državni arhiv, Zagreb
vlemic@arhiv.hr

Sažetak

Korištenjem se arhivskoga gradiva ne smatra samo istraživanje dokumenata u čitaonici te uporaba obavijesnih pomagala i drugih informacijskih izvora u arhivima, već i svi poslovi vezani uz pregled, prepisivanje, objavljivanje, izlaganje, izradu preslika i posudbu gradiva, kao i izdavanje ovjerenih prijepisa odnosno preslika u razne svrhe. Broj je korisnika arhiva iz godine u godinu sve veći, bilo da se radi o službenim, znanstvenim, privatnim, publicističkim ili drugim interesima, stoga ne čudi da su se koncept i djelovanje informacijske službe u arhivima također proširili.

Glavna je zadaća informacijske službe olakšati korisnicima put do informacija u arhivima omogućavanjem intelektualne i fizičke dostupnosti gradiva. Za razliku od fizičkih uvjeta korištenja gradiva kojega su propisi i pravila gotovo isti u svim arhivima, pravni su i intelektualni aspekti korištenja u suvremenome globalnom okruženju podložni brojnim promjenama i propitivanjima. Ovaj će rad pokušati prikazati djelatnost suvremene arhivske informacijske službe te izvore koji joj stoje na raspolaganju u posredovanju između informacija i korisnika. Suvremeni su trendovi usmjereni prema novim tehnološkim sredstvima opisa i novim mogućnostima dostupnosti, zahvaljujući kojima je javnosti dostupno više informacija o arhivima i arhivskom gradivu nego ikada prije. Sve je više digitalno snimljenoga gradiva, svakodnevno se povećava broj arhivskih mrežnih stranica i online dostupnih obavijesnih pomagala, stvaraju se mreže arhivskih informacija te osmišljavaju različite baze podataka i vodiči za istraživanje posebnih tematskih cjelina najzanimljivijih korisnicima. Predstavljanje arhivskoga gradiva na taj način povećava interes javnosti za arhive, no istodobno raste broj relevantnih informacijskih izvora koje arhivisti informatori moraju uzeti u obzir, kao i broj najraznolikijih informacijskih potreba na koje trebaju odgovoriti.

Ključne riječi: informacijska služba arhiva, korištenje arhivskoga gradiva, korisnici, arhivski informacijski izvori, pomagala za pretraživanje

Summary

The use of archival material refers not only to reading-room document research and use of finding aids and other information sources in archives, but includes also other activities related to viewing, copying, publishing, presenting and borrowing of records, as well as handing out certified copies for various purposes. The number of archive users is growing rapidly every year, the user-purposes ranging from public, scientific, private,

publicistic or other, thus causing a logical widening of the concept and activities of archives reference services.

The main task of the reference service is to enable its users easy retrieval of archived information by providing intellectual and physical availability of archival holdings. As opposed to physical conditions of records usage which are almost identical in all archives, legal and intellectual aspects of usage in a modern global environment are subject to many changes and discussions. This paper aims at presenting the activities of modern archive reference service and the resources it relies on in providing information for its users. Modern trends are headed towards implementation of new descriptive technologies in creating reference tools and new possibilities of gathering and accessing information thus offering more public access to archived information than ever before. The amount of archival materials in digital format is constantly growing, the number of archives' web sites and on-line tools is increasing daily, networks of archival information are being created, as well as databases and thematic guides for specific areas of greatest user-interest. Such a presentation of archive materials increases the public interest for archives, but also results in a growing number of relevant information sources which reference archivists must consider along with the growing variety of user needs which should be met.

Keywords: archival reference service, using archival material, users, archival information resources, finding aids

Korištenje i korisnici

Konačni cilj arhivske djelatnosti, odnosno glavni razlog postojanja arhiva jest korištenje arhivskoga gradiva. Spisi, isprave, povelje, karte, rukopisi, fotografije i druge vrste izvornika pohranjene u arhivima čuvaju se, obrađuju i opisuju upravo radi svoje trajne dokazne, obavijesne ili kulturne vrijednosti odnosno mogućega budućeg korištenja. S obzirom na to da je proizvodnja i obrada svih oblika informacija već dugi niz godina vodeća aktivnost informacijskog društva unutar konteksta znanja, produkcijskih procesa i poslovnih transakcija, i arhivi su, kao izvor povijesnog znanja, postali važan čimbenik znanstvenog znanja, kulturnog i društveno-ekonomskog napretka, pamćenja naroda, samoidentiteta i porijekla obitelji, socijalnih skupina te poslovnih, javnih i privatnih zajednica.¹ Zanimanje suvremenog društva za arhive kao informacijska središta i njihovo otvaranje javnosti² utjecali su na preobrazbu arhiva od spremišta do posrednika i premještanje fokusa, unutar same struke, s pohrane na dostupnost. Zahvaljujući širenju i raznolikosti istraživanja koja se provode u arhivima kao i novim vrstama korisnika koji se pojavljuju, rad se arhiva proširio, a sukladno tome i koncept i djelovanje informacijske službe u arhivima.

Korištenjem se arhivskoga gradiva više ne smatra samo istraživanje dokumenata u čitaonici te uporaba obavijesnih pomagala i drugih informacijskih izvora u arhivima.

¹ Delmas, Bruno. Archival science facing the information society. // Archival science 1, 1(2001), 25-37.

² Otvaranje arhiva javnosti veže se i uz širenje demokracije, velike političke i društvene promjene u drugoj polovici dvadesetoga stoljeća te uz napredak informacijske obrade podataka i tehnologija za reprodukciju.

Korištenje obuhvaća sve poslove vezane uz pregled, prepisivanje, objavljivanje, izlaganje, preslikavanje i posudbu gradiva, kao i izdavanje ovjerovljenih prijepisa odnosno preslika u razne svrhe.³ U novije se vrijeme, pojavom sve više radova o korištenju i korisnicima u arhivističkoj literaturi, češće govori o izravnom i neizravnom korištenju, odnosno o istraživačima i korisnicima.⁴ Izravno se korištenje odnosi na saznavanje informacija pohranjenih u gradivu izravno iz samih zapisa ili iz dokaza aktivnosti koju oni dokumentiraju. Izravno je korištenje čitanje dokumenata u čitaonici, pregledavanje gradiva od strane stvaratelja zapisa ili uvid u fotokopije ili mikrofilmske snimke izvornoga gradiva. Za takve korisnike, koji ostvaruju izravnu komunikaciju s arhivom, odnosno izravan uvid u izvorno gradivo, u struci se rabe i izrazi istraživači, stranke ili klijenti kako bi se izdvojili od ostalih korisnika. Različno od toga, neizravnim se korištenjem smatraju svi rezultati izravnoga korištenja arhiva. Neizravni su korisnici svi potencijalni uživatelji na bilo koji način interpretiranih i analiziranih informacija pronađenih u arhivima, primjerice, posjetitelji koji su vidjeli arhivsku izložbu ili čitači koji su pročitali radove napisane na temelju arhivskih dokumenata ili publicirane arhivske izvore.

Premda je nemoguće utvrditi točan broj svih vidova korištenja arhiva, iz ovakva je, široko shvaćena, poimanja korisnika arhiva vidljivo da je broj korisnika stalno u porastu. Kako suvremene korisničke potrebe uglavnom slijede društveni razvoj, istraživači neprekidno otkrivaju nova područja interesa i nedovoljno istraženo gradivo, tako da neograničeno mnogo korisnika može, bilo iz osobnih interesa, bilo vezano uz posao, školovanje ili nešto drugo imati potrebu za istraživanjem arhivskih zapisa ili za informacijama pronađenim u njima. S obzirom na različite svrhe korištenja arhivskoga gradiva – privatno, službeno, za potrebe posla, za znanstvena istraživanja, u publicističke svrhe, za potrebe nastave, za izložbe i objavljivanje, radi ostvarenja ili zaštite osobnih prava i u razne druge opravdane svrhe – jasno je da su korisnici arhiva vrlo raznolika populacija. No, unatoč toj raznolikosti, mogu se, zahvaljujući povećanom interesu struke za istraživanje korisničke populacije, izdvojiti osnovne skupine. To su ponajprije profesionalni istraživači, odnosno korisnici kojima istraživanje u arhivima predstavlja sastavni dio njihovih profesionalnih aktivnosti. U tu se skupinu ubrajaju znanstvenici koji su, premda manji dio istraživačke populacije arhiva, njegovi najstalniji korisnici. Iako i danas prevladavaju povjesničari, sve je veći broj znanstvenika iz drugih područja, primjerice, etnologije, sociologije, lingvistike, ekonomije i dr. Velik i stalni dio ove korisničke populacije svakako su i sudionici obrazovnog procesa: profesori, nastavnici, studenti i učenici kojima informacije u arhivima predstavljaju važan oslonac u svakodnevnom radu. U arhivima se istražuje za potrebe studija, izradu magisterija i doktorata ili pripremanje obrazovnih programa. Arhive danas posjećuju i novinari, arhitekti, restauratori i konzervatori, muzealci i pripadnici različitih struka koji u arhivskom gradivu mogu pronaći informacije neophodne za svoj stručni rad. Pri izradi urbanističkog plana nekog naselja, dokumentarnog filma o nekoj povijesnoj ličnosti ili događaju, utvrđivanju datuma osnutka nekog društva ili udruženja, istraživanju demografskih

³ Vidjeti: Zakon o arhivima i arhivskom gradivu. // Narodne novine 105(1997).

⁴ Pugh, Mary Jo. Providing reference services for archives and manuscripts. Chicago : The Society of American Archivists, 1992., str. 12-13.

podataka, potrazi za rukopisnom ostavštinom i u još nebrojeno mnogo prigoda, prva se informacija traži upravo u arhivima. Stalni su korisnici arhiva i stvaratelji arhivskoga gradiva kojima je stara dokumentacija ponekad potrebna radi neke aktualne poslovne odluke ili transakcije. Najveći broj korisnika suvremenih arhiva danas su ipak neprofesionalni istraživači, uglavnom genealozi i povjesničari amateri koji istražuju lokalnu povijest. Najzastupljenije su istraživačke teme izrada rodoslovlja, povijest župa, društvena i gospodarska povijest pojedinih naselja, školstva, kulturnih ustanova i organizacija a, sukladno tome, upravo su matične knjige najkorištenije gradivo u arhivima.

Mnogi građani, a isto tako i pravne osobe, od arhiva potražuju isprave dokazne i pravne vrijednosti radi zaštite i ostvarenja svojih osobnih prava. Obično su to dokumenti o konfiskaciji ili eksproprijaciji imovine potrebni za utvrđivanje imovinsko-pravnog statusa, o dokazivanju radnoga staža ili školske spremne, o utvrđivanju statusa bivših političkih zatvorenika radi prava na nadoknadu, sudske presude, izvodi iz upravnih i sudskih spisa, građevinski nacrti i dozvole, izvodi iz državnih matica radi utvrđivanja državljanstva, potvrde o liječenju, školovanju ili boravcima u dječjim domovima. Takve zahtjeve u pravilu rješavaju arhivisti informatori koji korisnicima šalju potrebne informacije pismenim putem. Ako su podaci kojima korisnici raspolaze nedostadni ili neprovjereni ili ako zbog vremenskog ograničenja arhivisti informatori ne mogu sami obaviti opširnija istraživanja, tada pripremaju gradivo za korištenje u čitaonici kako bi ga korisnici, ukoliko to žele, mogli samostalno istražiti.

Informacijska služba

Arhivi na razne načine predstavljaju društvu arhivske informacijske izvore. Publiciraju izvore i obavijesna pomagala, organiziraju izložbe ili posuđuju arhivsko gradivo drugim ustanovama za izložbe, organiziraju radionice te sudjeluju u obilježavanju raznih prigodnih obljetnica, u javnim manifestacijama, kulturnim događanjima, na znanstvenim i stručnim skupovima i edukativnim programima. Da bi arhivsko gradivo učinili pristupačnijim javnosti i omogućili što brži i jednostavniji pristup informacijama, arhivi organiziraju i informacijsku službu⁵ koja pruža raznovrsne usluge korisnicima koji posjećuju arhiv ili koriste arhivske usluge pismeno, telefonski, faksom, elektroničkom poštom ili putem interneta.

Osnovne su zadaće informacijske službe u arhivu osigurati dostupnost informacija i gradiva, olakšati korištenje arhivskoga gradiva, promovirati bolje razumijevanje, korištenje i dostupnost arhiva i razvijati informacijski sustav arhiva. Premda organizacija i opseg informacijske službe uvelike ovise o veličini arhiva i vrsti gradiva koje čuva te potrebama zajednice u kojoj djeluje, djelatnost je informacijske službe vrlo široka i uglavnom obuhvaća sljedeće aktivnosti:

- pružanje informacija o ustanovi,
- pružanje informacija o gradivu,

⁵ U stručnoj se terminologiji najviše koristi engleski izraz *reference service*. U domaćoj se praksi upotrebljavaju izrazi informacijska, korisnička ili informacijsko-korisnička služba.

- pružanje informacija iz gradiva,
- pružanje informacija o stvarateljima gradiva,
- upućivanje na druge ustanove ili izvore,
- pružanje informacija o autorskim pravima, privatnosti, povjerljivosti, slobodi informiranja i ostalim relevantnim zakonskim propisima,
- pružanje uputa o korištenju arhiva i istraživačkom procesu,
- organiziranje rada čitaonice,
- organiziranje posudbe gradiva,
- vođenje evidencije o korištenju gradiva i
- vođenje dokumentacijske djelatnosti.

Iz ovoga je široka raspona poslova kojima se bavi informacijska služba vidljivo da su njezine dvije temeljne zadaće pružanje informacija, odnosno odgovaranje na informacijske upite korisnika i organizacija o fizičkoj dostupnosti gradiva i svih usluga vezanih uz fizičko korištenje gradiva.⁶

Radi čuvanja konteksta nastanka dokumenta, gradivo je u arhivima organizirano po fondovima i zbirkama,⁷ te sređeno i opisano sukladno načelu provenijencije i poštivanja prvobitnog poretka.⁸ Iz toga razloga korisnici koji su navikli na tematska istraživanja i koji arhive ponajviše uspoređuju s knjižnicama, imaju poteškoća s pronalaženjem informacija sakrivenih u gradivu. Većina korisnika i dolazi u arhiv zato što rješenje njihova informacijskog problema zahtijeva povijesnu informaciju ili dokaz koji se nalazi u arhivskom gradivu, a ne zato što žele koristiti povijesne zapise kao takve. Stoga je glavni smisao postojanja informacijske službe povezivanje arhivskoga gradiva, arhivista i istraživača. Pri tome ulogu poveznice između posljednja dva čimbenika ima arhivist informator. Arhivist informator najprije u razgovoru s istraživačem pojašnjava temu ili predmet istraživanja kao i sve aspekte koji mogu povezati upit s dokumentacijskim izvorima. Ovisno o prirodi istraživanja, korisniku se obično preporučuje da prije rada na arhivskom gradivu konzultira tiskane izvore (rječnike, enciklopedije i dr.). Na taj će način proširiti znanje o povijesnom kontekstu teme istraživanja te pronaći putokaz prema povijesnim izvorima, tj. arhivskim dokumentima.

Nakon prevođenja korisničkog zahtjeva u arhivističke pojmove, što je tradicionalna uloga informacijske službe, arhivist pribavlja informaciju o arhivskim obavijesnim pomagalicama, kao i o fondovima i zbirkama koje sadrže podatke za temu istraživanja, o njihovoj smještaju te mogućnostima korištenja i izrade preslika. Isto tako, dužnost je arhivista informatora objasniti istraživaču način korištenja obavijesnih pomagala, poteškoće pri istraživanju određenih fondova, zašto su neki

⁶ Pugh, Mary Jo. Nav. djelo, str. 12-13.

⁷ Fond je organska cjelina arhivskoga gradiva nastala djelovanjem jedne pravne ili fizičke osobe, a zbirka je skup dokumenata nastao prema interesima sakupljača ili prema zajedničkim karakteristikama tih dokumenata.

⁸ Arhivsko je gradivo sređeno prema ustanovama čijim je djelovanjem nastalo i strukturi koja je uglavnom zadana načinom na koji je pojedina ustanova organizirala svoje poslovanje i poslovnu i službenu dokumentaciju, a ne prema temama, na način da je sve što zanima korisnika složeno na jednome mjestu.

ograničeno dostupni i moguće iznimke od toga. Nakon rješavanja intelektualnih pitanja korištenja, odnosno identifikacije i pronalaženja traženih zapisa, arhivisti informatori upoznaju korisnike s tehničkim i stručnim aspektima korištenja koji su uglavnom uređeni pravilnicima o korištenju gradiva. Fizički su uvjeti korištenja – procedure poput ispunjavanja prijave, zahtjevnica i narudžbenica, pravila rada arhivske čitaonice, uvjeti dostupnosti, određivanje zaštitnih i sigurnosnih mjera pri korištenju gradiva, izrada reprodukcija, posudba, snimanje za istraživače, autorsko pravo kao i utvrđivanje naknada za kopiranje i objavljivanje gradiva – detaljno propisani i podjednako uređeni u svim arhivskim ustanovama.⁹

Pažnja je struke u novije vrijeme ponajviše usmjerena ka pravnim aspektima korištenja gradiva te je opće prihvaćeno načelo omogućivanja dostupnosti svim korisnicima pod jednakim uvjetima (uz ograničenja glede zaštite privatnosti i zaštite interesa države). Oko vremenskih se rokova korištenja, odnosno prava korištenja kada gradivo više nije u uporabi ili prava korištenja od nastanka gradiva, još raspravlja.

Rad informacijske službe i raspoloživost informacijskih izvora u hrvatskim arhivima

Usporedo s čuvanjem informacija, arhivi se bave i izradom obavijesnih pomagala kako bi jedinstvene informacije sadržane u gradivu i sređene prema načelu provenijencije i poštivanja prvobitnog poretka predstavili na različite načine radi olakšavanja puta do dokumenta.

Vodiči, inventari, regesta i ostala obavijesna pomagala sredstva su koja vode istraživača do traženih informacija u ili o arhivima. To su opisi gradiva koji omogućuju fizički i intelektualni nadzor nad gradivom i pronalaženje dokumenata ili informacija u arhivima prenoseći istraživačima kontekstualne informacije o arhivskim zapisima, stvarateljima i kontekstu njihova nastanka te prirodi i rasponu gradiva. Njihov razvoj prati razvoj arhiva, od početka arhivske službe do suvremenih tendencija za standardiziranim opisom koji bi arhivske informacije učinio usporednim u cijelom svijetu i pomoću informacijsko-komunikacijskih tehnologija omogućio njihovu razmjenu na svim razinama.

Raznolikost i opseg arhivskih informacijskih izvora prikazat ćemo na primjeru Hrvatskoga državnoga arhiva (HDA), središnjeg i matičnog državnog arhiva u Hrvatskoj. HDA obavlja arhivsku službu u odnosu na arhivsko i registraturno gradivo državnih tijela, državnih i javnih ustanova i poduzeća, te pravnih osoba, obitelji i pojedinaca, čija se djelatnost prostirala ili se prostire na čitavom ili većem dijelu Republike Hrvatske, odnosno ima značenje za Republiku Hrvatsku. Do kraja 2003. u HDA-u se nalazilo oko 30.000 dužnih metara arhivskoga gradiva – spisa, fotografija, rukopisa, karata, plakata, grafika, filmskih vrpca, audiovizualnih snimaka i dr., raspoređenog u 1.602 fonda i zbirke, unutar vremenskog raspona od 12. stoljeća do današnjih dana.

⁹ Pravilnik o korištenju arhivskog gradiva. // Narodne novine 67(1999).

Put do informacija sadržanih u arhivskom gradivu najčešće započinje pregledom *Arhivski fondovi i zbirke u arhivima i arhivskim odjelima SRH* koji je, premda objavljen 1984., istraživačima i široj javnosti još uvijek najpoznatiji i najpristupačniji izvor informacija o arhivskom gradivu u Hrvatskoj. Po istom je načelu, ali s uvidom u suvremeno stanje, ustrojen i *Registar arhivskih fondova i zbirki RH* – središnja evidencija arhivskoga gradiva na području Hrvatske koja se u obliku računalne baze u Accessu vodi u HDA-u. Informacijska se služba HDA-a, INDOK centar,¹⁰ za usluživanje korisnika koristi podacima iz *Registra*, koji je vrlo vrijedan informacijski izvor budući da je u dvadeset godina, od izdavanja *Arhivskih fondova i zbirki u arhivima i arhivskim odjelima SRH* do danas, došlo do značajnih promjena. Na temelju podataka iz *Registra* planiraju se tiskati novi pregled i vodič za arhivsko gradivo u Hrvatskoj kako bi ažurirani podaci postali dostupni i široj javnosti.

Za fondove i zbirke koji se čuvaju u HDA-u izrađena su razna obavijesna pomagala. Ukoliko su sačuvana, značajan informacijski izvor predstavljaju i registraturna pomagala – urudžbeni zapisnici, kazala, registri, kartoteke, brojevnici i druge uredske knjige. Informacijskoj službi za davanje informacija na raspolaganju stoje i brojne arhivske evidencije,¹¹ poput evidencije stvaratelja i imatelja arhivskoga gradiva na području nadležnosti arhiva, evidencije o korištenju ili knjige snimljenoga gradiva. U HDA-u se također mogu dobiti na korištenje i obavijesna pomagala ostalih arhiva i javnih ustanova koje posjeduju arhivsko gradivo iz Hrvatske, kao i inventari stranih arhiva u kojima se čuva izvorno gradivo značajno za hrvatsku povijest. Vrijedan izvor informacija arhivistima i istraživačima predstavlja i referentna zbirka tiskanih obavijesnih pomagala, objavljenih izvora, priručnika (enciklopedija, rječnika, bibliografija, kataloga, statistika itd.), pravnih propisa i službenih publikacija te brojnih omeđenih i serijskih publikacija iz područja povijesti, prava, arhivistike, pomoćnih povijesnih znanosti, gospodarstva, politike i drugih područja koji se prikupljaju u knjižnici HDA-a.

Kao ilustraciju stanja u kojem djeluje informacijska služba HDA-a, prikazat ćemo stanje obavijesnih pomagala prema podacima iz *Registra fondova i zbirki* iz listopada 2003. Kako su obavijesna pomagala najvažniji izvor informacija o gradivu, i za korisnike i za informacijsku službu, jasno je da njihova količina, kvaliteta i vrsta izravno utječu na rad informacijske službe.

Spomenuti podaci pokazuju da od 1.562 fonda i zbirke koji se čuvaju u HDA-u (toliko ih je do navedenog razdoblja bilo upisano u *Registar*) za 460 ne postoje nikakva pomagala (29,45 posto od ukupnog broja fondova i zbirki) premda je među njima 315 manjih od 0,5 dužnih metara ili 5 kutija gradiva (20,17 posto od ukupnog broja fondova i zbirki) što je količina koju je relativno lako pregledati, bilo u potrazi za informacijama ili radi proučavanja samoga gradiva. Iako se, u načelu, nesređeno arhivsko gradivo ne smije davati na korištenje, istraživači ipak mogu dobiti uvid u to gradivo nakon što ga pregleda arhivist. Od 1.102 fonda i zbirke za koje postoje pomagala (70,55 posto od ukupnog broja fondova i zbirki), za 613 pomagala su dostupna u INDOK centru i čitaonici (39,24 posto od ukupnog

¹⁰ Službeni je naziv Informacijska služba Hrvatskoga državnog arhiva, a skraćeni INDOK centar.

¹¹ Pravilnik o evidencijama u arhivima. // Narodne novine 90(2002).

broja fondova i zbirki), dok se za 489 pomagala nalaze u odjelima te se naručuju za korištenje ili pretražuju prema zahtjevima korisnika (31,31 posto od ukupnog broja). Pomagala se međusobno razlikuju u opširnosti i podrobnosti opisa te svrsi kojoj služe tako da je njihova informativna vrijednost različita, a struktura sljedeća: 699 popisa (425 privremenih popisa, uglavnom primopredajnih zapisnika i 274 arhivska popisa), 611 sumarnih inventara, 146 analitičkih inventara, 78 vodiča, 34 regeste, 32 kartoteke (složene prema imenima osoba i geografskim pojmovima, tematskim pojmovima i kronološki) i 6 računalnih pomagala.

Treba svakako napomenuti da u HDA-u nema digitalnih obavijesnih pomagala, premda na njegovoj mrežnoj stranici postoji prilično opširan popis fondova i zbirki s uputama o korištenju arhivskoga gradiva te podrobnije obavijesti o istraživanju rodoslovlja i temama koje se više istražuju.

Iz navedenih se podataka mogu ustanoviti glavni problemi u radu informacijske službe i korištenju arhivskoga gradiva u Hrvatskoj. Ponajprije su to nedostatni informacijski izvori, odnosno nedostatak obavijesnih pomagala koji proizlaze iz nesređenosti gradiva, budući da je sređivanje gradiva osnovni preduvjet njegova korištenja. Ako ne postoje obavijesna pomagala, informacije o gradivu arhivisti moraju tražiti u arhivskim evidencijama, registraturnim pomagalima, gradivu samom i svim ostalim raspoloživim informacijskim i dokumentacijskim izvorima što zahtijeva mnogo vremena i truda s njihove strane. Na taj se problem nadovezuje i nedostatak tiskom objavljenih pomagala i tematskih vodiča koji bi gradivo učinili poznatijim izvan okvira arhiva te bi korisnicima, nenaviklim na istraživanje u arhivima, pomogli u približavanju arhivskih izvora. Premda je očit interes korisnika za takva pomagala, u HDA-u su, primjerice, tiskana samo dva tematska vodiča – *Pravila društava 1845-1945* i *Katastar Istre 1817-1960*, dok su u pripremi *Izvori za povijest napoleonskog razdoblja na području Austrije, Crne Gore, Hrvatske, Italije i Slovenije 1806-1813*. Nepotpunost evidencija i neusklađenost pravnih propisa, odnosno nesuglasje između zakona o zaštiti osobnih podataka i prava na informacije također su problemi koji otežavaju korištenje arhivskoga gradiva. Neodgovarajući uvjeti rada, npr., nepostojanje garderobe, odgovarajućega radnog prostora kao i nedovoljna tehnička opremljenost također utječu na rad arhivskih čitaonica, a time i na istraživački rad korisnika. Velik je problem arhivske službe u Hrvatskoj, pa tako i informacijske službe nedostatna primjena suvremenih tehnologija za stvaranje obavijesnih pomagala. Premda u hrvatskim arhivima postoje baze podataka za pojedine fondove i zbirke te je pojedino gradivo digitalizirano, korištenje gradiva i obavijesnih pomagala online nije moguće. Arhivima u Hrvatskoj također nedostaje veća povezanost i transparentnost za međusobnu razmjenu informacija, a potrebno je razviti i standarde za mjerenje kvalitete usluga koje arhivi pružaju korisnicima. Problemi korištenja elektroničkoga gradiva, informatizacije rada arhiva, osmišljavanja informacijskog i evidencijskog sustava arhiva te uspostavljanje arhivske informacijske mreže pitanja su koja tek treba riješiti.

Suvremeni trendovi

Zahvaljujući suvremenim trendovima razvoja demokratskog društva i zanimanju javnosti za povijest te tradicionalnom korištenju arhivskoga gradiva kao dokaza, pamćenja, povijesnog znanja i identiteta, za očekivati je da će se broj korisnika arhiva i ubuduće povećavati. Kako je zadaća arhiva ne samo čuvanje informacija, već i njihova organizacija, stvaranje informacija o njima te njihovo predstavljanje, arhivi su doista prava informacijska središta. Suvremeni korisnici stoga od njih očekuju široko dostupne informacijske usluge i proizvode, sadržajem, oblikom i tehnologijom prilagođene zahtjevima informacijskog društva.

Suvremene su informacijsko-komunikacijske tehnologije omogućile pravu revoluciju s aspekta korištenja i dostupnosti, osiguravajući otvoreni pristup obavijesnim pomagalima, referentnoj zbirci pa i samom gradivu u digitaliziranom obliku. Istraživači tako ne trebaju osobno kontaktirati ili posjetiti arhiv da bi dobili traženu informaciju ili koristili obavijesna pomagala, već do potrebnih podataka mogu doći putem različitih online dostupnih izvora. Korištenjem novih tehnologija za stvaranje obavijesnih pomagala povećao se njihov broj i raznovrsnost, što omogućuje raznovrsne načine istraživanja i dostupnosti dokumentacije. Promjene u radu informacijske službe u arhivima nastale pod utjecajem suvremenog okruženja ponajviše se očituju u:

- ukidanju fizičkih ograničenja, odnosno prijelazu s fizičke na intelektualnu dostupnost koja se ostvaruje virtualno putem interneta,
- ukidanju vremenskih ograničenja, budući da su informacije na internetu neprekidno dostupne pa im se može pristupiti bilo kada,
- preusmjeravanju informacijske službe od osobne ka grupnoj komunikaciji, budući da su tematske cjeline (tematski vodiči i baze podataka, *Frequently Asked Questions*) usmjerene korisničkim skupinama, odnosno publici za razliku od tradicionalnog odnosa arhivist-korisnik,
- širenju referalnog potencijala na zapise koji se fizički ne nalaze u arhivu, primjerice, na one koji su u nadležnosti arhiva, ali se još nalaze kod stvaratelja, kao i one koji se čuvaju u drugim arhivskim ustanovama.¹²

Prednosti elektroničkih informacijskih sustava – poboljšano pretraživanje informacija, brza i jeftina komunikacija i mogućnost višestrukog korištenja – uvelike su utjecale i na olakšavanje dostupnosti i korištenja arhiva u tradicionalnom smislu te su nametnule arhivima imperativ pružanja raznovrsnijih i kvalitetnijih informacija korisnicima.

Zbog novih je tehnoloških mogućnosti i načina predstavljanja arhivskoga gradiva javnosti sve važnijim postalo i razumijevanje informacijskih potreba i istraživačkih metoda korisnika arhiva, i to iz vrlo važnog razloga – kako bi im tradicionalne inventare, registre i ostala obavijesna pomagala približili na nov način. Bez okretanja korisnicima, odnosno istraživanja korisničke populacije, tj.

¹² Yakel, Elizabeth. Thinking inside and outside the boxes : archival reference services at the turn of the century. // *Archivaria* 49(2000), 140-159.

korisničkih upita, ne može se stvoriti sustav arhivističke dostupnosti, tako da prepoznavanje stvarnih i potencijalnih korisnika arhiva i načina na koji oni pristupaju gradivu postaje jedna od najvažnijih stvari koje treba uzeti u obzir pri stvaranju informacijskih sustava.

Danas većina arhiva u svijetu ima svoje mrežne stranice na kojima se obično nalaze informacije o ustanovi, gradivu koje čuva i načinu njegova korištenja. Fondovi i zbirke obično su predstavljeni različitim popisima, pregledima cjelina gradiva i institucionalnim tipologijama (primjerice, uprava, vojska, pravosuđe, kulturne organizacije i dr.) i obavijesnim pomagalima. Sve više arhiva izrađuje online kataloge svojih fondova i zbirki, pretražljive prema različitim kriterijima, te digitalizira barem dio gradiva (obično najvrednije, najstarije ili najtraženije dokumente ili tematski predstavljeno gradivo). U velikoj su mjeri na internetu dostupne posebne vrste gradiva (zbirke fotografija, plakata, karata i sl.) ili tematske zbirke (npr., ropstvo, Drugi svjetski rat, ženska pitanja) koje su često pravi virtualni arhivi. Mogućnosti su pretraživanja velike, a korisnicima su dostupni izvorni dokumenti.¹³

Potreba za razmjenom informacija¹⁴ kao i veliki troškovi razvoja i održavanje suvremenih tehnologija utjecali su na razvoj regionalnog i globalnog zajedničkog djelovanja arhiva radi umrežavanja, kako samih arhivskih ustanova tako i arhiva s raznovrsnim kulturnim ustanovama. Tendencija je da se stvaraju lokalne i nacionalne mreže arhivskih ustanova i udruženja te mreže koje obuhvaćaju informacije o gradivu svih kulturnih ustanova (arhiva, knjižnica, muzeja, zavičajnih zbirki) nekog područja ili na nacionalnoj razini. Arhivski portali, kao i različiti međunarodni i nacionalni arhivski informacijski projekti koji se razvijaju širom svijeta privlače veliku pažnju javnosti i promiču korištenje arhiva.

Svi spomenuti trendovi, zajedno s promjenama u drugim područjima arhivističke djelatnosti, usmjereni su razvijanju arhiva kao informacijskih središta sa zajedničkim ciljem povećanja kakvoće informacijskih usluga i dostupnosti svih informacija svim korisnicima.

LITERATURA

Delmas, Bruno. Archival science facing the information society. // *Archival science* 1, 1 (2001), 25-37.

Lemić, Vlatka. Arhivi i Internet – nove mogućnosti korištenja i dostupnosti arhivskoga gradiva. // *Arhivski vjesnik* 45(2002), 207-218.

Pravilnik o evidencijama u arhivima. // *Narodne novine* 90(2002).

¹³ Lemić, Vlatka. Arhivi i Internet – nove mogućnosti korištenja i dostupnosti arhivskoga gradiva. // *Arhivski vjesnik* 45(2002), 215-218.

¹⁴ Budući da arhivi prikupljaju jedinstveno gradivo koje se razlikuje između pojedinih ustanova, važno je uspostaviti međusobnu razmjenu informacija.

Pravilnik o korištenju arhivskog gradiva. // Narodne novine 67(1999).

Pugh, Mary Jo. Providing reference services for archives and manuscripts. Chicago : The Society of American Archivists, 1992.

Yakel, E. Thinking inside and outside the boxes : archival reference services at the turn of the century. // Archivaria 49(2000), 140-159.

Zakon o arhivima i arhivskom gradivu. // Narodne novine 105(1997).